

Ljudmil Hauptmann

RAZVOJ DRUŽABNIH RAZMER V RADOVLJIŠKEM KOTU DO KRIZE PETNAJSTEGA STOLETJA

Pred mnogimi leti mi je dal slavljeneec, kateremu je namenjena pričujoča knjiga, na razpolago svoj prepis srednjeveških briksenskih urbarjev. Drago mi je, da se mu morem oddolžiti za kolegialno uslugo baš na tem mestu s člančičem, kateremu je oni prepis važna podlaga.

Radovljiški kot, o katerem govore omenjeni urbarji, je bil v ranem srednjem veku svet zase. Sicer ga je Sava spajala z ostalo Kranjsko, toda ta spoj je bil dvomljive vrednosti. Kajti kdor je prodril skozi velikansko gozdno pregrajo, ki se je širila od Kranjske kotline do blizu Radovljice, je kmalu obtičal v zagati. Savo Dolinko so spremljali tako gosti gozdovi, da promet s Koroško ni šel čez Podkorensko sedlo v Gornjo Koroško, ampak po ovinkih preko Ljubelja ali Jezerskega v Spodnjo. Na Primorsko pa je vodila samo vratolomna tovarna pot iz Spodnjega Bohinja, ki je padala na dva in pol kilometra dolžine z Baškega sedla do Podbrda za celih 752 metrov, t. j. za 31 %.

Radovljiški kot je bil na ta način skoraj povsem odrezan od ostalega sveta. Ni zato čudo, da so zadeli slovanski doseljenci tu pod Triglavom še na ostanke starega prebivalstva, na katero spominjajo še danes tri imena: Dunaj, Bohinj in Bled. Prvo označuje dva hriba, enega pri Jereki, vzhodni izrastek Šavnice, a drugega nad Obrnami; koren je keltski. Isto velja za Bohinj. Zanj namreč »ni najti zveze s kakim slovenskim korenem«, pač pa bi se dalo rekonstruirati pred-slovensko, keltsko ime *baconia*, čigar »osnova bi značila bukovje, bukov gozd«, torej točno isto, na kar kaže tudi še današnje ime za Spodnji Bohinj od Bistrice do Ribičevega laza — Bukovska dolina, Bukovica ali Bukovje. Glede Bleda pa se sme trditi, da je beseda nastala okoli 800 iz starejše *beld-* ali *belt-*, ki »se ne da speljati na nobeno slovensko ime«, temveč mora biti romansko ali celo predromansko in šele pozneje romanizirano. Prav po tej stari obliki pa si je skrojil Nemec svoj »Veldes«.¹

Kot vojak, misijonar ali trgovec je prodril do gorenje Save morebiti že za Karla Velikega, ostal pa je v deželi šele po aneksiji 828. leta, ko so se dotlej le tributarne kneževine v Podonavju preuredile v grofije in marke. Za madjarskih pohodov v Italijo je sicer Posavska marka

¹ Prijazno objasnilo pokojnega g. predsednika SAZU F. Ramovša.

zopet razpadla, Ratold, praded grofov Ebersberških, takrat najbrž krajiščnik na Savi, se je umaknil na Bavarsko,² ali četudi se je zrušila nemška oblast, etnična sestava ljudstva vsaj na gornji Savi se ni več bistveno izpremenila. Blejsko-bohinjski kot je bil preveč od rok, prepust in nepristopen, da bi privlačil Madjare. Zato je pač verjetno, da so begunci z Ljubljanskega polja tu iskali zavetja, toda ne, da je narod odtod bežal. Tudi kak posamezen Nemec je lahko ostal, samo nemški dotok je usahnil.

Pot v Posavje se je odprla nemški kolonizaciji v drugič, ko je mladi bavarski vojvoda Henrik okoli 970 v zmagoviti ofenzivi obnovil krajine od Donave do Krasa. Ali boji, katere je vodil nato z bratrancem in nečakom na nemškem prestolu, so ovirali brzo konsolidacijo na jugovzhodu. Šele ko se je s Henrikom II. bavarska veja dinastije polastila tudi nemške krone, so za Kranjsko napočili mirnejši časi. Okoli 1010 se vrnejo Ebersberžani z Ulrikom I., njega nasledi njegov sin Eberhard, za njima preide krajina na vnuka Eberhardove sestre, Ulrika II. Weimar-Orlamündskega, a ko ta 1070 umre brez odraslih sinov, podeli Henrik IV. Kranjsko 1077 Ogleju.³

Z ozirom na bogastvo pisanih virov, ki po popolnem molku prejšnjih stoletij naenkrat pripovedujejo o enajstem, je Radovljiski kot v Sloveniji brez primere. Pet kraljevskih diplom in preko 40 notic v tradicijskem kodeksu briksenskega škofa Altvina (1049—97) živo osvetljuje posestne in družabne razmere na izviru Save.

Velik del sveta je pripadal tu nekdanj kralju. Že prva listina daje sliko urejene domene s hlapci, utrjenimi dvorci in cerkvicami. Henrik II. je izdvojil iz nje 1004 trideset kraljevskih hub, ki si jih je smel Briksen izmeriti v savskem medrečju in preko njega do Tržiške Bistrice. Henrik III. je dodal kraljevske gozdove od izvira Savice in Save Dolinke do njiju sotočja ter izpopolnil z novim darilom posest na levem bregu Save, naposled pa si je škof prisvojil na lastno pest še gozdove na desnem bregu Savice. Središče te nove gosposčine je bil blejski grad s »curtis«, pod katero se skriva po vsej priči današnja Pristava.⁴

Ostali del kraljevske zemlje je razpadel še v enajstem stoletju na tri komplekse. Eden je bil freisinško Dovje. Ob Karavankah do Kokre so se razprostirala posestva grofov Ebersberških in njihovih weimar-orlamündskih in ortenburških dedičev,⁵ a sredi teh gosposčin omenja Altvinov kodeks še različne, manjše alode, razdeljene na dva in štiri-deset lastnikov.

Ako odbijemo velikaše škofove družine, ki ga spremljajo na njegovih poteh od Tirola do Srednje Štajerske in Gorenjske, ter one, ki

² Hauptmann, Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer I/4, 341 sl., 344 sl.

³ Ibid. 348 sl., 379 sl.

⁴ Kos, Gradivo III, 13 n. 17, 20 n. 28, 75 n. 106 sl., 168 n. 274. — O sodobnem pokopališču baš na Pristavi J. Kastelic-B. Škerlj, Slovanska nekropola na Bledu. Slovenska akademija, zgod. raz., dela 2, 14 sl.

⁵ Ibid. III, 55 n. 85, 99 n. 143. — Hauptmann, n. o. m. 391, 393, 400, 415.

se javljajo v gorenjskih tradicijah kot priče, ker so slučajno baš na svojih posavskih posestvih, ko škof obiskuje Bled,⁶ tedaj ostane 34 imen, od katerih je 25 čisto slovenskih — Preslav, Nepokor, Blagosod itd. —, a 9 nemških ali krščansko-nevtralnih. Vendar je 6 izmed njih označevalo, če sodimo po najbližjih sorodnikih, skoraj gotovo zopet Slovence, a kvečjemu 3 se tičejo morebiti nemških priselnikov.⁷ Iz druge polovice enajstega stoletja poznamo torej najmanj 25, če ne 31 ali celo 34 svobodnih slovenskih posestnikov izpod Triglava.

Njihova darila briksenski cerkvi so bila navadno tako skromna, da bi jih najrajši pripisovali kmetom. Toda često niti očitni velikaši niso dajali več. Po tem kriteriju se torej ne more sklepati na stanovski značaj tradentov. Toda pisarji so skoraj redno dodajali njihovim imenom posebno, stanovsko označbo: v 16 primerih »ingenuus«, v 4 »nobilis«, a v 13 »nobilitatem ali libertatem sortitus, libertate potitus ali libertus«. Moglo bi se zato domnevati, da je bila ta bujnost nazivlja odsev določenih pravnih razlik. No ista oseba se je imenovala ingenuus, nobilis, nobilitatem sortitus ali libertate potitus, a zadnji izraz se je rabil tudi za libertus. Izrazi se torej očitno ne tičejo različnih stopenj stanovskega prava.

Njihov smisel razumemo, ako se ne omejimo na gorenjske tradicije Altvinove dobe nego vzamemo v poštev i ostale. Kajti potem dobimo statistiko z 275 primeri, iz katerih se vidi, da je bila stanovska terminologija izprva trdna: svobodni plemič se je imenoval »nobilis«, »ingenuus«. No kmalu se je ta terminologija zmedla; in naenkrat se je začela na razne načine poudarjati »libertas«. Toda »liber« je pomenil marsikaj, tudi samo polusvobodnega kmeta, praznika. Pojem je bil torej preohlapen. Boljši, ker ožji, je bil »nobilis«. Ali v Briksenu tudi s to besedo niso bili več prav zadovoljni. Sicer so jo rabili še dalje, ali večinoma le še v širših zvezah, zlasti v takih, ki so naglaševale plemstvo po rodu: »nobilis ex genere, nobilis prosapie, nobili prosapia ortus, nobili procreatus ex genere, progenie, sobole, stirpe«. Edinole »ingenuus« je redno ostal, kakršen je bil, brez dodatka, ker je kazala že osnova njegovega imena (ingignere) na prirojeni stan.

Zdi se torej, da se svobodno pokolenje plemstva v enajstem stoletju ni več razumelo samo po sebi. In zares! Kakor drugje, tako je razvidno tudi iz briksenskih listin, da se je stari družbeni red majal. Nesvobodniki, sluge, so prodirali v škofovo družino, prevzemali visoke, dvorske časti in pridobivali fevde, ki so jim dopuščali viteško življenje. Takšno je bilo doslej privilegij svobodne gospode; zdaj so silili med njo i hlapci.

Staro nazivlje temu navalu ni bilo več kos. Eksperimentiranje s stanovskimi izrazi je imelo zato za cilj potegniti čim prej jasno črto med novo, lažno gospodo in pravo od korena.⁸ Toda po nesreči ta

⁶ Isti, Mariborske studije, Rad 260 (1938), 96.

⁷ Gradiivo III, n. 164, 168, 306, 316, 378: Winrih, Tunzo, Paulus, Adalfrit, Hadamar, Gorgius.

⁸ Za vse gornje gl. Hauptmannovo knjigo, predano Akademiji za tisk, Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu.

stan ni bil več edinstven. Baš v enajstem stoletju se završuje razvoj, po katerem so se veliki dinastični rodovi oddvojili od ostalega plemstva, osvobodivši se grofovskega sodišča.⁹ Kdor ni pripadal njihovem krogu, je bil sicer še vedno »nobilis«, »ingenuus«, ali ne več iste socialne teže. Altvinov kodeks nam kaže člane tega zdaj nižjega plemstva na Gorenjskem že v težki borbi za obstanek. Njihovi alodi se drobijo v delitvah, Briksen z njimi zlepa ali zgrda zaokrožuje svojo posest,¹⁰ a ostale gosposčine so pač postopale slično, saj ti mali slovenski plemiči niso imeli zaščitnika. Zakaj, da so spadali pod grofovsko sodišče, jim ni mnogo koristilo. Kajti krajiščnik-patriarh je bil daleč in brez moči; njegovi namestniki pa, izprva bržkone grofje Vovbrski, od sredine dvanajstega veka pa grofje Andeški,¹¹ so bili sicer močnejši, ker so imeli poleg službenega fevda, Kranja, še svojo lastno posest, toda oboje skupaj je znašalo okoli 1150 v najboljšem primeru eno dvanajstino tedanje Kranjske, vse drugo je bilo razdeljeno v glavnem na celo kopo cerkvenih in dinastičnih teritorijev.¹² Grof-namestnik torej ni imel materialne sile, da bi branil ogrožene svobodnjake. Tragedija male gospode je bila na ta način že do sredine dvanajstega veka doigrana; od sredine trinajstega se javljajo namesto gorenjskih »nobiles« kasazikmetje, — posebno značilno v gorjanski in zasipski fari, kjer navajajo briksenske tradicije enajstega stoletja plemenitega Bodigoja, Prisnoslava, Adalfrita s sinovoma Ivanom in Preslavom, Jurja in Domoslava.¹³

Če bi o kasazih še ne vedeli ničesar, bi morali zdaj računati s tremi možnostmi: ali da so bili obubožani potomci nekdanjih slovenskih plemičev ali stan, ki je živel v tako neprodni temi, da ga viri skozi stoletja ne poznajo, ali da so bili povsem nova socialna tvorba. Toda ne samo izpeljava stanovskega imena iz plemenskega Kaseg kaže na nesporno starost kasazov, nego tudi »herimanni« desetinske pogodbe od 1064/68,¹⁴ o katerih kasaštvu še nihče ni dvomil, odkar se v sporu o tem sloju citira ta listina. Ali ona pove še več. Po njenih besedah je namreč predal briksenski škof Altvin oglejskemu patriarhu Rabingeru

»iustam decimationem ex omnibus bonis, que in suo patriarchatu habuit, eam quoque decimam, quam complures herimanni sue ecclesie dederunt«, patriarh pa mu je vrnil za dve hubi v Begunjah »decimas

⁹ Klebel E., *Diplomatische Beiträge zur bairischen Gerichtsverfassung*. Archivalische Zeitschrift 44 (1936), 186, 191 sl., 203 sl. — Dungen O., *Adels-herrschaft im Mittelalter*. München 1927, str. 10 sl.

¹⁰ Kakor op. 8.

¹¹ Hauptmann, *Grofovi Višnjegorski*, Rad 250 (1935), 220 sl.

¹² Erläuterungen I/4, 392 sl. — Kos M., *Zgodovina Slovencev* 140 sl.

¹³ Državni arhiv München, Brixen, Hochstift, Lit. n. 1, urbar iz leta 1253 (f. 174 a). — *Župnija Zgornje Gorje*: prepis fevdne knjige celjskih grofov od 1436 (Dež. arh. štajerski), 22 n. 169, 30 n. 237 sl., 31 n. 242 sl. in *Acta Tirolensia* I, 185 n. 306, 219 n. 378. — *Župnija Zasip*: fevdna knjiga 1436, 30 n. 239, 31 n. 241, 244 in *Acta Tir.* I, 109 n. 166, 187 n. 312 sl., 188 n. 316, 216 n. 372.

¹⁴ *Gradivo* III, 139 n. 227.

que ex cuncto eius predio in Carniola posito et que in Charinthia ex areis servis suis proveniunt».

Pogodba je bila v zvezi z reformo, ki je šla za tem, da se prizna patriarhu izključno pravo do desetnin po vsem območju njegove cerkve. Zategadelj se je moral Briksen odreči desetine, ki so mu jo plačevali »herimanni«, glede desetine s *svoje* zemlje pa se je sporazumel s patriarhom, da mu preda tudi njo, ali da jo dobi takoj spet nazaj, čim odstopi Ogleju dve kmetiji v znamenje, da desetine ne pobira po lastnem pravu, ampak po patriarhovi milosti.

Altvinovi herimanni torej gotovo niso sedeli na briksenskih tleh, temveč na lastnih, na katerih so bili ustanovili, kakor dokazuje svobodno razpolaganje z desetino, eno ali več lastniških cerkvic.¹⁵ Cerkve v svetnih rokah pa so bile plemiške, kakor one kapelice v Bohinju, ki sta jih poklonila Altvinu Blagosod in Preslav.¹⁶ Sam Klebel je imel zato v prvem trenutku vtis: ti herimanni nastopajo »kakor svobodni zemljiški gospodje«. Ali ker bi moral potem žrtvovati svojo arimansko teorijo, je zopet omahnil in proglasil ustanovitelje starih podružnih cerkev v kasaških vaseh za *k m e t s k e* kasaze,¹⁷ ne namignivši, zakaj niso mogli biti gospodski.

Brez ozira na koroško gradivo slika torej že gorenjsko kasaze kot plemstvo, katero se je do trinajstega stoletja pokmetilo, izvzemši poedince, ki so se še o pravem času rešili v podložno plemstvo, ministeriale.

Brixen je naseljeval ministeriale na Kranjskem že takoj v enajstem veku. Dva izmed njih sta bila Mantvin in Altger iz Tirola.¹⁸ Od začetka trinajstega stoletja dalje se omenjajo tudi ortenburški ministeriali: na Lipniškem pri Radovljici gospodari 1228 Friderik, »gospod« Ulrik pa z bratom Markvardom, Rudger in Majnhard Ploz čuvajo 1263 razen Hudičevega gradu tudi sosednji Kamen.¹⁹ Leta 1185 razlikujemo pod ministeriali že tudi viteze. Ministerial Popo z Bleda ima pod seboj viteza Engelberona in Ekeriha, a poleg njih so živeli ministerial Majnhard Blejski, Rudeger Poljiški in vitez Eberhard Gorjanski.²⁰

Socialni razvoj je na ta način znatno prehitel gospodarskega, za katerega v stalnih borbah velikašev za zaokrožitev svojih razklatih in pestro izpremešanih posestev ni ostalo niti časa niti zanimanja. Dolgo se je zato gospodarilo skrajno ekstenzivno. Še v drugi polovici dvanajstega stoletja freisinški škof ne dobiva iz Dovja ničesar drugega

¹⁵ Zontar J., Problem lastniških cerkvic in samostanov v pravni zgodovini Jugoslovanov. Slovenski Pravniki 49 (1935), 430 sl.

¹⁶ Acta Tirolensia I, 76 n. 211. — Prim. še M. Kos in J. Zontar, Neznana listina o gorenjskih lastniških cerkvicah 12. stoletja. Glasnik Muzejskega dr. za Slovenijo 20 (1939), 236 sl. in desetinsko pogodbo oglejskega patriarha s celo vrsto kranjskih in koroških plemičev 1132 (Gradivo IV, 67 n. 112)

¹⁷ Klebel, Von den Edlingern in Kärnten. Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 28 (1942), 74, 77.

¹⁸ Acta Tirolensia I, 86 n. 240 b. — Hauptmann, Mar. stud. 260, 96 n. 214.

¹⁹ Gradivo V, 245 n. 489. — Monumenta Carinthiae IV/2, 595 n. 2805.

²⁰ Gradivo IV, 176 n. 336. — Santifaller L., Die Urkunden der Brixener Hochstiftsarchive I (1929), 54 n. 46.

nego prašiče in kokoši.²¹ Značilne so tudi davščine po blejskem urbarju iz leta 1253. Kajti ako pustimo na strani kasaze v Češnjici, dve po posebnem ključu obdavčeni hubi v Srednji vasi in »Crotenpachu«, ter prigodne dajatve za škofovo kuhinjo, kadar se mudi na Bledu, tedaj je opravljalo od 142 kmetij 88 zemljiški davek samo v drobnici, ostalih 54 kmetij pa je dajalo poleg nje po enega ali dva mernika pšenice, vsega skupaj 14 vaganov proti 25 vaganom pšenice, 25 rži in 104 ovsa edinole od blejske pristave.

Poljedelstvo je bilo torej tu še zelo slabo razvito. Ali tudi za živinorejo se gosposčina ni mnogo brigala. Živina se je redila, kjer in kakor je kraj na to vabil. Statistika govori v tem pogledu jasno. 1253 je dajalo

	hub	prašičev	ovc	jagnet
v Bohinju	37½	47	31	38
na Bledu	105	15	109	105

Presenetljiva razlika med svinjskim davkom v enem in drugem kraju se tu neprisiljeno razlaga z različno obilnostjo žira. Bohinjci so lahko gonili več svinj v žir, ker so imeli dosti bukovja; v blejskem okraju pa je bilo samo 7 hub na Dobravi, ki so dajale škofu 14 prašičev, od vseh ostalih kmetij pa je dobival 109 ovc in 98 jagnet, ali samo enega prašiča, ki ga je dajal neki kmet pri jezeru.²²

Gospodarsko iniciativo je pokazal Briksen samo tam, kjer je šlo za pijačo. Kajti v nasprotju s plemiči enajstega stoletja, ki so bili še taki korenjaki, da se niso plašili niti blejskega vina,²³ so duhovni gospodje trinajstega veka in njihovi upravitelji na Bledu imeli že toliko finejša grla, da so opustili vse vinograde, katere so jim dobrotniki nekdanj darovali, razen enega, in zahtevali rajši od sedem vasi, ki so odrajtovale žito, da vsaka kmetija obenem daje še šest veder piva.²⁴ Toda to je bil tudi edini in po povodu precej sumljiv primer gospodarske naprednosti; drugače se nikjer nič ni genilo.

Da se je v starem veku tu kopala ruda in kovalo železo, se je videlo po najdiščih. Toda slovenski kmetje so topili rudo v nizkih odprtih ognjiščih samo za domačo rabo,²⁵ sicer se nihče ni brigal za rudno bogastvo. Kraljevske darovnice, ki drugje skrbno beležijo, ali se nahaja na darovanem zemljišču kak rudnik ali ne, na Bledu in v Bohinju docela molče. Govore o lovu in ribarstvu, o gozdovih in mlinih, samo o rudnikih in fužinah niti besede. In ta molk traja še 1253: Briksen ne prejema niti enega žeblja ali peneza od železarstva.

²¹ Gradivo IV, 207 n. 410.

²² Prigodne dajatve: stivram anonne et carnum (urbar od 1253, 174 a) = in presencia domini episcopi tenentur... stivram annone et carnum ad coquinam ipsius domini (urbar od 1320, 58 a). — Vagan = 6 mernikov razvidno iz razmerja pšeničnega davka n. pr. v Žirovnici in Ribnem (ibid. 174 b).

²³ Acta Tirolensia I, 53 n. 139, 62 n. 168, 78 n. 218 (= Gradivo 144 n. 236), 79 n. 221 sl. (= 145 n. 239 sl.).

²⁴ Briksenski urbar od 1253, 174 b: 238 veder iz 7 vasi, samo dva kmeta dajeta po 8 veder.

²⁵ Müllner A., Geschichte des Eisens, Wien 1909, 197 sl.

Zaostalost potemtakem označuje gospodarske razmere na gornji Savi do globoko v trinajsti vek. Vendar se je vprav v istem stoletju pripravljala že tudi preobrat. Kajti malenkostno enoličnost fevdalnih pretefov za kako vasico ali hubo je naenkrat zasenčil veliki problem združitve razkosane Kranjske pod enotno knežjo oblastjo, izzivajoč dolgotrajne, ogorčene borbe, ki so prinesle s seboj nov tempo razvoja.

Leto, ki pomeni v tem smislu epoho, je 1228, ko je umrl brez otrok grof-namestnik Henrik Andechs-Meranski. Iz spora za njegovo dediščino je izšel kot zmagalet avstrijski vojvoda Friderik II.

Borbe tega zadnjega Babenberžana s Čehi in Madjari so kmalu potegnile v svoj vrtinec tudi Kranjsko. A ko ga je cesar odstavljal 1236 zaradi upora, so složno navalili na obsojenca med drugimi tudi vsi njegovi kranjski sosede razen Briksena. Sicer se je Friderik tri leta pozneje zopet pomiril s cesarjem, nagla njegova smrt pa je dovela do novih bojev. Oglejski patriarh, grofje Goriški, Spanheimi, Přemyslovci in Habsburžani so se borili za kranjsko nasledstvo.²⁶

V obliki nesigurnosti te dobe je posebno trpel Briksen. Škof Henrik IV je bil tako slab, da je moral biti srečen, ko je vojvoda Bernhard Koroški vzel Bled 1236 po cesarjevem nalogu v svoje varstvo. Ali ko ga je po Henrikovi smrti vrnil briksenski cerkvi, se ga je takoj polastil njen »zaščitnik« Majnhard Goriški. Naposled je padla gosposčina v roke celo dvema ministerialoma, Gerhohu z Jetrbenka in Viljemu Blejskemu, a Briksen je bil tako onemogel, da jima je moral plačati 250 mark srebra, da bi mu vrnila svoj plen, čeprav je bil vsaj Viljem škofov podanik.²⁷

Seveda je to podaništvo pomenilo takrat le še zelo malo. Kajti kakor si senior ni znal trajno podrediti svobodnega vazala, tako se mu je zdaj polagoma izmikalo tudi ministerial. Dasi je nobilis z vstopom v ministerialstvo zapustil svobodno plemstvo, je vendar našel takoj zopet nadomestilo za izgubljeno zaslombo v solidarnosti z novimi tovariši. Res da so bili blejski ministeriali na Gorenjskem popolnoma odrezani od ostalih briksenskih ministerialov; prepoved ženitve izven škofove oblasti pa jih je imela izolirati tudi od neposredne okolice. Zdi se torej, da so bili v resnici docela v škofovih rokah. Toda ako je briksenski gospod kot svetni vladar prepovedoval ženitve izven svoje družine, je kot cerkveni knez še manj smel trpeti zakone med sorodniki. Kompromis je bil zato neizogiben: našel se je v delitvi otrok iz mešanih zakonov.

Kako pestri so bili zato ministerialski rodovniki že sredi trinajstega stega veka, nas učijo Viljem, Verso, Markvard in Friderik z Bleda. Markvard je imel za ženo ministerialko goriškega grofa, Friderik ministerialko bamberskega škofa, Verso Blejski, nečak andeških ministerialov iz Kamnika, se je oženil s hčerjo drugega andeškega ministeriala, Konrada Gala, a njegova sestra je imela za moža spanheimskega ministeriala Bertolda Gradniškega.²⁸

²⁶ Erläuterungen I/4, 416 sl. — Kos, v Gradivu V, uvod 23 sl.

²⁷ Ibid. V, 46 sl.

²⁸ Ibid. V, 261 n. 528, 404 n. 854 sl. — Steir. UB. II, 107 n. 141, 116 n. 149, 151.

Življenjski krog blejskih ministerialov je segal potemtakem mnogo dalje nego meje blejske gospoščine. Rodovne vezi so ustvarjale solidarnost, ki je spajala ministeriale različnih gospodov v enoten sloj. Ta pa je prevzel dejansko moč v deželi, ker jedro fevdalne vojske je bilo odslej ministerialsko. Kdor je stremel za knežjo oblastjo na Kranjskem, je zato snubil ministeriale. V stoletni borbi za deželno gospodstvo je zategadelj njihova moč stalno rasla, dokler jih ni ročinj od 1338 za kranjske stanove izenačil kot člane visokega plemstva, »deželane«, »lantherren«, z grofi.²⁹

Militarizacija srednjeveške družbe je bila s to zmago ministerialskega stanu dovršena. Narod je imel dolžnost omogočiti široki plasti vojakov po poklicu, da se posveti edinole orožju, a dinastom, da pojačajo po potrebi svoje lastne viteške čete s tujimi vitezi-najemniki. Ti pa niso bili ravno poceni. Salzburški nadškof na primer je moral plačati Albertu Viltuškem in Ulriku Mariborskemu 1252 za pomoč obleganemu Sachsenburgu 54 mark srebra, za katere jima je moral zastaviti celo veliko vas Zrkovce.³⁰ Militarizem je bil torej že v fevdni dobi zelo drag. Da se pokrijejo njegovi stroški, tudi tedaj ni bilo druge pomoči, nego povečati proizvodnjo.

V ta namen so se gospoščine trudile ustanavljati čim več kmetij. Okoli 1250 so blejski rovtarji že sedeli v Koroški Beli.³¹ Sto let pozneje zadenemo na slovenske lazarje tudi v gozdovih med Dovjem in Ratečami. Borovska vas, drugo ime za Kranjsko goro, je tu še dolgo spominjalo, da je nastala na krčevini.³²

Mnogi kolonisti so prišli iz tujine. Tako je dovedel škof Emiho Freisinški 1283 v Dovje nemške kmete iz okolice Innichena v Pustertalu. Druge Pustertalce, prednike današnjih Nemškorutarjev na Gornji Bači, je bil patriarh Bertold Oglejski (1218—1251) poklical na Tolminsko.³³ Briksenski škof Bruno je, kakor se zdi, naselil Nemški rovt nad Bistrico,³⁴ a na ortenburško kolonizacijo spominja morebiti Brezje vzhodno od Radovljice, še 1846 Deutsch-Birkendorf.^{34a}

Vzporedno z ustanovitvijo novih kmetij so gospoščine začele poviševati bremena starim. Iz briksenskih urbarjev se dobro vidi, kako so od 1253 do 1320 dajatve poskočile. Kajti ako vzamemo redne letne davščine v poštev, tedaj je na početku štirinajstega veka vsaka kmetija sicer še vedno dajala ovco z jagnetom, ali zraven tudi že prašiča, a predvsem 4 do 6 mernikov pšenice in ovsa ter 4 rži. Bremena so se torej od 1253 do 1320 povečala za 100 do 300 %; ali hubni davek je bil

²⁹ Levec V., Die krainischen Landhandfesten. Mitt. d. österr. Inst. für Gesch. Forsch. XIX (1898), 296 sl.

³⁰ Steir. UB. III, 181 n. 114. — Kos, Srednjeveški urbarji za Slovenijo I, 99.

³¹ Briksenski urbar od 1253, 174 b.

³² Schumi F., Archiv für Heimatkunde I, 12 n. 7 (1362). — Wilfan S., Einige geschichtliche Notizen über das Kronau-Tal. Mitt. d. hist. Ver. f. Krain, 1850, 3.

³³ Kos, n. o. m. II/1, 17.

³⁴ Briksenski urbar od 1253, 174 a.

^{34a} Freyer H., Alphabetisches Verzeichnis aller Ortschafts- und Schlösser-Namen des Herzogthums Krain, 1846, str. 14.

1253 tudi tako nizek, da ga je mogel gospod mirno zvišati, preden bi to koga bolelo. Razen tega pa se ne sme pustiti z vida, da z davščinami ni rasel v isti meri tudi trud, ker je zato odpadla tlaka, bodisi da je blejska pristava medtem prešla v tuje roke ali bila razbita na kmetije. A zlasti se ne sme pozabiti, da je srednjeveškega kmeta varoval pred neomejenim izrabljanjem njegove delovne moči — cerkveni koledar s svojimi neštetimi prazniki.

Matrikula radovljjske župnije iz leta 1468 je v tem oziru izredno poučna, ker našteva prav za njo sedemdeset praznikov. Če se tudi vzame, da je bila med njimi morda polovica polupraznikov, je bil za radovljjskega kmeta ostvarjen najmanj petdnevni teden.³⁵ Na sploh se sme zato reči, da položaj gorenjskega kmeta na vrhuncu srednjega veka ni bil neugoden. Nevarnost mu je pretila le od drobljenja kmetске posesti, a do tega je bilo takrat še daleč. Kajti čemu bi bili delili kmetije na vedno manjše kose, ki bi redili kvečjemu še kočarje, dokler je bilo še zemlje za krčenje? Za kogar doma ni bilo več mesta, je še lahko šel v gozdove; a komur to ni bilo več mogoče ali všeč, je mogel poskusiti svojo srečo v ortenburški Radovljici.

Po Valvazorju je to mestece prastaro; že cesar Henrik III. (1039—56) mu je baje podelil mestne pravice.³⁶ V resnici pa je bilo tako neznatno naselje, da se do leta 1296 jedva čuje o njem.³⁷ Valvazorjeva trditev je torej v najboljšem primeru nesporazum. Iz tega razloga je menil že Richter v »Archiv für Geographie, Historie, Staaten- und Kriegsgeschichte« 1822, 466, da je pač res neki Henrik povzdignil Radovljico v mesto, toda ne nemški cesar Henrik, nego koroški vojvoda istega imena, sin Majnharda Goriškega († 1335).

Toda Radovljica se javlja v štirinajstem stoletju kot odprti trg, a ne kot utrjeno mesto. Trg pa je nastal iz gospodarskih razlogov. Seveda je na prvi pogled čudno, zakaj bi bil deželni knez kot gospodar Kranja ustanovil le nekaj kilometrov od tega mesta konkurenčno naselje. Za obrtnika in trgovca je bil Kranj vabljivejši, a gorenjskega prometa ni bilo treba še posebej prestreči v Radovljici, saj so itak vodile ceste, ki so se tam stekale, v skupni progi v Kranj.

Prirodna konkurenca, ki jo je morala Radovljica delati Kranju, navaja zato nehote na misel, da se je trg osnoval šele, ko Radovljica ni bila več deželnoknežja, ampak — ortenburška. Sicer ne vemo, kdaj so Ortenburžani dobili ta kraj. Gotovo je le, da je bilo deželsko sodišče, pod katerim je stal trški sodnik, 1343 ortenburško,³⁸ a da so ga bili Ortenburžani »brez dovoljenja« odcepili od Kranja.³⁹ O Kranju pa je znano, da sta ga zavzela poleg drugih gosposčin 1307 v vojni Habsbur-

³⁵ Steska V., Radovljjska matrikula iz leta 1468. GMDS 2 (1921), 23 sl.

³⁶ Valvasor, Ehre des Herzogthums Krain XI (Radmannsdorf), 461 sl.

³⁷ Gradivo II, 105 n. 157, 110 n. 169; IV, 253 n. 501. — Kovač K., Ein Zehent-verzeichniss aus der Diözese Aquileia aus dem Jahre 1296. MÖG XXX, 634.

³⁸ Mitteilungen des Historischen Vereines für Krain, 1862, 47.

³⁹ Milkowicz V., Beiträge zur Rechts- und Verwaltungsgeschichte Krains. Mitt. d. Musealvereins für Krain III (1890), 49.

Ortenburški grb

žanov proti Henriku Koroškemu kot njihova zaveznika Henrik Goriški in Majnhard Ortenburški.⁴⁰ Domneva je zato vsekakor zelo zapeljiva, da so dale prav te borbe Ortenburžanom dobrodošlo priliko, odtrgati Radovljico od Kranja in napraviti iz nje svoj Proti-Kranj. A Richter bi bil na ta način opravičen, kajti Radovljica bi bila potem res dobila svoje pravice z a vojvode Henrika, četudi ne baš od njega.

Novi trg je brez dvoma pripomogel po svoje, da se je proletariacija kmetskega naraščaja na gornji Savi odgodila do konca srednjega veka. Zakaj marsikateri kmetski sin, za katerega je doma manjkalo kruha, ga je pač našel v Radovljici. Seveda je mogla ta z ozirom na omejene razmere absorbirati le malo kmetskega viška. Kajti še manj kakor krčenje bi bil odtok v tesni gorenjski trg preprečil naglo delitev kmetij, če kmetje ne bi bili imeli še tretje možnosti preskrbe v fužinarstvu, ki se je razmahnilo v treh krajih v *porečju Save Dolinke* na Planini nad Jesenicami, pri Mojstrani, Javorniku in na Radovni, deset kilometrov od njenega izliva v Savo, potem *pod Jelovico* pri Radovljici v Kropi, Kamni Gorici in Kolnici in naposled *v Bohinju* v Stari Fužini, nasproti Nomnju na potoku Plavžerici in tri kilometre dalje v Štengah, na ustju Mešence.⁴¹

Novo je bilo na tem fužinarstvu predvsem njegova samostojnost. Fužinarji niso bili več kmetje, ki so samo mimogrede topili rudo in kovali železo, temveč so stali poleg kmetov kot poseben stan. Kdaj se je ta osamosvojil, noben vir ne pove. V Kropi so trdili 1739, da kopljejo rudo že »nad štiristo let«; v Kamni gorici in Kolnici so računali 1595 prav tako nad štiristo let nazaj; 1547 pa so podaniki iz vseh treh vasi pisali v prošnji na deželnega kneza, da njih fužine stoje približno »sto let«.⁴² Osnutek samostojnega fužinarstva bi se mogel potemtakem postavljati po mili volji v štirinajsto, dvanajsto ali petnajsto stoletje. Toda to svobodo omejujeta po vsej sreči najstarejši vesti, ki ju imamo o gorenjskih fužinah, — iz leta 1403 za Koroško Belo in iz 1381 za Planino in Savo.⁴³ Prva sicer ne pravi, da li je bila fužina, ki jo je takrat postavil z dovoljenjem briksenskega škofa Ulrika Hermann der Esel, tam res prva, tem jasneje pa govori drugi primer. Kajti privilegij grofa Friderika Ortenburškega od 1381 ne polaga šele temeljev fužinarstva na Planini, marveč urejuje že obstoječe.

Ljudska tradicija pripoveduje, da je bila prva lastnica planinskih fužin sv. Hema († po letu 1044). Njej pripisuje tudi fužine pri Mojstrani, v Kolnici pri Voščah, na Radovni, Mešenci in Plavžerici.⁴⁴ Vse to bi torej segalo nazaj v enajsti vek! Toda ljudstvo ima za letnice slab spomin. Važna zato ni Hemina doba, ampak domovina — Koroško: fužinarji s Koroškega so prinesli njeno ime na Gorenjsko, a dovedli so jih njihovi rojaki, Ortenburžani.

⁴⁰ Tangl K., Die Grafen von Ortenburg. Arch. f. Kde. österr. Gesch. 36 (1866), 96. — Dinitz A., Geschichte Krains 1 (1874), 211 sl.

⁴¹ Müllner, n. o. m., 249 sl., 320 sl., 372 sl.

⁴² Ibid. 268, 281, 300.

⁴³ Ibid. 374 sl., 449.

⁴⁴ Ibid. 268.

Z žilavo brezobzirnostjo so bili ti osnovali iz svojih koroških in kranjskih posestev »grofijo Ortenburško«; z bistrim očesom so spoznali gospodarsko važnost meščanstva in pospeševali zato razvoj Radovljice. Ni torej niti najmanj čudno, ako jih najdemo v štirinajstem stoletju kot neumorne kolonizatorje. Okoli 1330 je Oton Ortenburški poklical iz svoje koroške domovine nemške koloniste v kočevski Mooswald; 1349 si je dal njegov brat Friderik podariti od kralja Karla IV. tristo frankovskih in turinških ujetnikov, da tudi te naseli na Kočevskem; nekako ob istem času je gnal slovenske rovtarje ob Savi navzgor do Kranjske gore, 1404 pa, kratko pred izumrtjem svojega rodu, so Ortenburžani pozvali prve fužinarje, koroške Nemce, v Belo Peč.⁴⁵

Podelitev rudarskega prava za Planino 1381 potemtakem ni bilo osamljeno dejanje, marveč stoji očitno v tesni zvezi z občo kolonizacijsko podjetnostjo grofov Ortenburških, tem bolj, ker za to govore tudi razmere v Kropi.

Južno in zahodno od te vasi se dviga Jelovica. V njej je ležala Valavka, katero so po narodnem izročilu odkopavali Lahi.⁴⁶ Kdaj so ti prišli tu sem, se zopet nikjer ne pove. Toda Ortenburžani so že dolgo v ozkih stikih s Furlansko, posebno od leta 1300 dalje. Patriarh Peter je imenoval Majnharda Ortenburškega takrat za kapetana Furlanske, a po Petrovi smrti je ena stranka kandidirala celo Majnhardovega brata za patriarha. Ali četudi je ta kandidatura propadla, strankarske borbe v patriarhatu so dajale Ortenburžanom stalno priliko, da se vmešajo.⁴⁷ Spoznali so tako kraj in ljudi. A za kaj so se dali ti Furlanci uporabiti, to se je pokazalo vprav v tej dobi onkraj Jelovice v freisinških Železnikih: okoli 1330 so prišli tja Furlanci, 1348 pa jim je dal freisinški škof že prvi privilegij.⁴⁸

Misel, povabiti nekaj teh fužinarjev čez Jelovico na svoja tla, je morala biti Ortenburžanom v takih okoliščinah zelo blizu posebno zato, ker so se bavili prav ob istem času s slično kolonizacijo, o kateri pričajo nemški spomini okoli Kroke. Kajti na Jelovici se je kopala ruda v jami »Nemki« in »na planicah pod Nemško goro«; druga »Nemka« je ležala na Kamni gorici, ki obrobja kroparsko dolino na vzhodu.⁴⁹

Nemci, po katerih so se te jame krstile, niso bili kakor oni pri Jesenicah Korošci. Tradicije o koroški Hemi so tu neznane, a s tem se strinja ne samo, da se kraj, kjer leži jeloviška »Nemka«, še danes imenuje »na Rajhu«, nego tudi to, da so po narodnem izročilu rudarji prišli tu sem iz — Saške.⁵⁰ Saški se je prištevala tudi Turingija, najstarejše središče rudarstva v Rajhu. Skoraj z gotovostjo smemo zato

⁴⁵ Erläuterungen I/4, 467. — Kos, Zgodovina 177. — Gstirner, Die Julischen Alpen. Westlicher Teil. Zeitschrift d. deutschen u. österr. Alpenvereins 31 (1900), 418.

⁴⁶ Müllner, n. o. m., 259, 267. — Da li je našel ime »Walsche Grube« za Valavko v virih, ali pa je to le njegovo tolmačenje, ni jasno.

⁴⁷ Tangl, n. o. m., 36, 80 sl.

⁴⁸ Blaznik, Kolonizacija selške doline, 71 sl.

⁴⁹ Müllner, n. o. m., 259 sl.

⁵⁰ Ibid. 259 sl., 268.

trditi, da je bilo 1349 med onimi tristo turinškimi ujetniki tudi nekaj rudarjev, ki jih je Friderik Ortenburški zadržal v Kropi.

Zasluga teh tujcev, ki so se na ta način zbirali v štirinajstem stoletju na Gorenjskem z vseh strani, je bila brez dvoma, da so modernizirali zaostalo domače fužinarstvo. Sicer še niso uvedli brescianskih fužin, v katerih se je izdelovalo posebno odlično jeklo, — te so začeli zidati šele tedaj, ko je posezanje Habsburžanov v italijansko politiko oživilo zvezo z jugom in privabilo Italijane iz Brescie, ki so prinesli s seboj domači način topljenja. Toda prvi korak naprej v razvoju gorenjskega fužinarstva so vendar storili že kolonisti štirinajstega veka, ki so jeli namesto starih kmetjskih peči postavljati sedaj nekaj metrov višoke fužine »na volka«, v katerih se je ruda mnogo bolje izkoriščala kakor dotlej.⁵¹

Privilegij iz leta 1381 za Planino dokazuje, da je bil položaj teh fužinarjev zelo povoljen. Imeli so hube s pašniki in planinami, kjer so pridelovali svoj živež, potem jame, fužine, kovačnice in gozdove, kjer so žgali oglje, a vse to so uživali po grajskem pravu skoraj kakor lastnino, dedno za letni davek, čigar višina je bila enkrat za vselej določena, in s pravico, da svobodno razpolagajo z vsem svojim premoženjem in nepremoženjem, bodisi da bi ga hoteli prodati, zamenjati, založiti, darovati ali v katerokoli drugo svrho nameniti. Povrh jim je gosposčina priznala še posebno stanovsko pravo, ki je štitalo njih osebe in delo ter dajalo njihovim domovom po mestnem primeru omejeno pravico azila, a varstvo teh pravic je prepuščala svobodno voljenemu sodniku, za katerega je izločila iz deželskega sodišča imunitetno okrožje med Savo, Jesenicami, Ukovo in grebenom Karavank. Da bi pa tujci še rajši prihajali, so Ortenburžani obetali vsakomur, kdor bi postavil novo kovačnico ali fužino, da jo lahko zopet proda, ne da bi zategadelj izgubil svoje stanovske pravice, dokler bi ostal pod jeseniško imuniteto.⁵²

Radovljiški kot se je torej dolga stoletja razvijal neobičajno skladno. Stare kmetije so se krepko držale, nove so nastajale v lazih, kogar pa ni mikalo kmetijstvo, je lahko šel v Radovljico ali med fužinarje. Stoprv viharji petnajstega veka so tu pretresli gospodarstvo in družbo do dna.

⁵¹ Ibid. 200 sl.

⁵² Ibid. 374.

DIE ENTWICKLUNG DER GESELLSCHAFTLICHEN VERHÄLTNISSE IM RADMANNSDORFER WINKEL BIS ZUR KRISE DES FÜNFZEHNTEN JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Der Verfasser geht von der geographischen Abgeschiedenheit des Radmannsdorfer Winkels aus, die es einerseits schwachen keltoromanischen Resten ermöglichte, sich bis in die slawische Zeit hinein zu erhalten (nach dem Zeugnis der Toponomastik Dunaj, Bohinj-Wochein, Bled-Veldes), andererseits aber den Deutschen wenig Anreiz zur Einwanderung bot. Die deutsche Herrschaft äußerte sich daher zunächst nur in der Organisation des Königsgutes, die in der Veldeser Burg und ihrem Fronhofe einen wichtigen Stützpunkt erhielt. Allein dieser Königsboden löste sich schon im elften Jahrhundert in drei Teile auf: die Brixener Herrschaft Veldes, das freisingische Dovje (Lengelfeld) und das Markgrafengut, das im zwölften Jahrhundert den Ortenburgern zufiel. Dazwischen aber lagen, wie man aus dem Traditionskodex des Brixener Bischofs Altwin ersieht, kleinere Allode, die noch größtenteils in den Händen einer slowenischen Freischiicht waren.

Ihr Stand wird verschieden angegeben, lässt sich jedoch verstehen, wenn man sich den Sprachgebrauch der Brixener Kanzlei unter Altwin vor Augen hält. Dann macht man die Entdeckung, dass die Schreiber in den ersten Jahren mit zwei knappen Titeln auskommen: »nobilis« oder »ingenuus«. Bald aber beginnen sie seltsam zu schwanken, dehnen und umschreiben das einfache »nobilis« in stets neuen Abwandlungen mit dem deutlichen Bemühen, die angeborene »nobilitas« zu unterstreichen, während das »ingenuus«, bei dem man sie noch herausfühlt, durchaus unberührt bleibt.

Die Erklärung für diese plötzliche Unsicherheit der Terminologie liegt nun in der Krise, die die Edelfreien gerade im elften Jahrhundert ergriffen hatte. Der dynastische Adel schloss sich nämlich ab, indem sich auch der titellose Herr gräfliche Rechte beilegte, von unten aber drängten Unfreie nach, die, mit Dienstlehen ausgestattet, ebenfalls »nobiles« sein wollten. Die Buntheit der Terminologie war daher nicht der Ausdruck einer Vielfalt von Adelsklassen, sondern entsprang dem begreiflichen Bestreben, den Adel der Geburt nicht durch den Ehrgeiz unfreier Emporkömmlinge verdunkeln zu lassen. Eben zu diesem freien Altadel aber hat man nach ihren Titeln auch die slowenischen Tradenten und Zeugen des Codex Altwini, die Zehentherren des aquileischen-brixenschen Vertrages von 1064/68 zu rechnen, die der vielleicht furlanische Schreiber mit einem heimischen Worte »herimanni« nannte. Freilich, die Tage dieses Adels waren damals schon gezählt. Im zwölften Jahrhundert verschwinden sie aus den Urkunden, im dreizehnten erscheinen seine Nachkommen nur noch als Edling b a u e r n.

Im Gegensatz zu dieser sozialen Entwicklung ging die wirtschaftliche langsam vor sich. Noch nach dem Brixener Urbar von 1253 gaben fast 2/3 der Bauern nur Viehzinse (Schweine und säugende Mutterschafe), die übrigen zinsten zwar daneben auch Getreide, indes in kaum nennenswerter Menge nur ein bis zwei Metzen, nicht Mut!

Allein noch im selben Jahrhundert bereitete sich ein Umschwung vor. Denn die kleinliche Öde feudaler Handel hier um ein Dörfchen, dort eine Hube überschattete auf einmal das große Problem, das den Süden ein Jahrhundert lang in Atem hielt, die Aufrichtung einer einheitlichen Landeshoheit im zerklüfteten Krain und dessen Anschluss an Österreich. Die dadurch her-

vorgerufenen, endlosen Kämpfe vollendeten durch den Durchbruch der Ministerialität die Militarisierung der mittelalterlichen Gesellschaft, der Militarismus aber war schon damals kostspielig und verlangte Erhöhung der Produktion.

Das Nächstliegende war, die Zinse zu erhöhen. Zu diesem Zweck verlegte man, wie aus den Brixener Urbaren hervorgeht, das Schwergewicht auf den Getreidedienst und steigerte die Abgaben um 100 bis 300 %, was bei den niederen Zinsen von 1253 möglich war, ohne den Bauer zu überlasten, zumal mit der Auflösung des Eigenbetriebes auch die Fronpflicht kaum noch drückte. Da zudem die Matrikel der Radmannsdorfer Pfarre durch eine Unzahl von Feiertagen auch zum mindesten die Fünf-Tage-Woche garantierte, so war die Lage des Bauernstandes an der oberen Save auf der Höhe des Mittelalters offenbar nicht ungünstig. Sie wurde noch dadurch gefestigt, das dem bäuerlichen Nachwuchs der Abfluss nach Radmannsdorf, das die Ortenburger zu einem Konkurrenten Krainburgs zu machen trachteten, und in die Eisenindustrie von Jesenice, Kropa usw. offen stand, die dieselben Ortenburger sogar durch Ansiedlung thüringischer Bergleute gefördert zu haben scheinen.